

Scandinavisme: mislukking of culturele beweging?

T.W.J. van Gerven

SAMENVATTING

Scandinavisme

Overlappende en concurrerende identiteiten in Noord-Europa 1770–1919

Dit proefschrift bestudeert het Scandinavisme als een culturele beweging die bijdroeg aan het articuleren van een pan-nationale Scandinavische identiteit en die bovendien een grote invloed had op de individuele natievormingsprocessen in Denemarken, Noorwegen en Zweden.

Tot voor kort beschouwden historici het Scandinavisme voornamelijk als een politieke beweging die voor een korte periode in het midden van de negentiende eeuw aanzienlijke ideologische aantrekkingskracht genoot. Het Scandinavistische ideaal om een politieke unie tot stand te brengen tussen de drie Scandinavische landen sneuvelde echter in 1864 nadat Denemarken de gebiedsdelen Sleeswijk en Holstein aan Pruisen had verloren. Alle pan-Scandinavistische retoriek en activisme van de voorgaande decennia ten spijt kwamen Zweden en Noorwegen hun zuidelijke buur niet te hulp in het uur van hun nood. Afgezien van de inzet van enkele tientallen vrijwilligers werden woorden niet omgezet in daden. Historici constateerden ook een dieperliggende reden voor wat zij zagen als het falen van het Scandinavisme: de beweging had de populariteitswedstrijd verloren van de afzonderlijke nationale bewegingen, vooral omdat het gedachtegoed nooit echt wist door te dringen tot alle lagen van de bevolking en als zodanig in de eerste plaats een eliteproject bleef. Recentere studies hebben dit beeld van mislukking bijgesteld door aan de ene kant de nadruk te leggen op de culturele invloed die het Scandinavisme wist te behouden na 1864 en door aan de andere kant aan te tonen dat het idee van een gemeenschappelijke Scandinavische cultuur praktische samenwerking stimuleerde tussen de verschillende landen op een groot aantal uiteenlopende gebieden.

Dit proefschrift sluit aan op deze recente aandacht voor de culturele impact van het Scandinavisme. Ik definieer Scandinavisme daarbij als (1) het idee dat de Scandinavische naties een gemeenschappelijke identiteit delen die de individuele nationale identiteiten doordringt en overstijgt, en (2) het cultu-

reel activisme geïnspireerd door dit idee. Een sterkere focus op cultuur engagement laat zien dat het historisch belang van het Scandinavisme aanzienlijk groter is dan een eenzijdige aandacht op politiek doet vermoeden. Om te beginnen versterkte het Scandinavisme de culturele en sociale samenhang tussen Denemarken, Noorwegen en Zweden. In aanvulling op eerdere studies laat dit proefschrift bovendien zien dat de geografische niveaus van de natiestaat aan de ene kant en Scandinavië aan de andere nauw met elkaar waren verknoot en dat het Scandinavisme in hoge mate de ontwikkeling van het nationalisme in de drie afzonderlijke Scandinavische landen heeft beïnvloed.

Ik bestudeer de verknoping tussen de verschillende nationale bewegingen in Scandinavië – dus inclusief het Scandinavisme – vanuit het perspectief van het *historisme*, hier gedefinieerd als de creatieve omgang met het nationale verleden in literatuur, academisch onderzoek, beeldende kunst, onderwijs en de openbare ruimte. Dit proefschrift gaat na hoe afzonderlijke historische herinneringen worden gecultiveerd in een verscheidenheid aan culturele uitingen en onderzoekt hoe deze *herinneringsplaatsen* – ook wel *lieux de mémoire* – worden gebruikt in afwisselend overlappende en concurrerende identiteitsvormingsprocessen. De onderzochte periode is de ‘Lange Negen-tiende Eeuw’, in dit geval de jaren tussen 1770 en 1919.

Het eerste deel van het proefschrift verkent de oorsprong van het idee van Scandinavische gemeenschappelijkheid middels een analyse van drie intellectuele debatten over de bruikbaarheid van de Noordse mythologie als inspiratie voor moderne kunst en literatuur. In de late achttiende en vroege negentiende eeuw was het niet vanzelfsprekend om Oud-Noordse onderwerpen als inspiratiebron te gebruiken vanwege de hegemonie van het classicisme in de Europese cultuur. Het classicisme was geschoeid op een esthetiek van harmonie, symmetrie en ‘nobele simpliciteit’, hetgeen botste met het stereotiepe idee van de Oud-Noordse cultuur als barbaars, rauw en primitief – al met al de aandacht van de serieuze kunstenaar niet waard. In de loop van dezelfde periode won de Noordse mythologie echter aanzienlijk aan cultureel prestige. Deze herwaardering werd gestimuleerd door het enthousiasme voor de als eeuwenoud voorgestelde Schotse Ossian-gedichten en een algemene interesse voor het ‘sublieme’ in geheel Europa, een esthetische categorie die, in tegenstelling tot de klassieke schoonheidsidealen, aantrekkingskracht ziet in het angstaanjagende, in chaos en de overweldigende macht van de natuur. Tegelijkertijd werden de oude negatieve stereotypen over het Noorden op hun kop gezet in de filosofie van Rousseau en Montesquieu. Deze Franse denkers onderstreepten respectievelijk de grotere authenticiteit van primitieve culturen en

de grotere deugdzaamheid die typisch zou zijn voor landen met een kouder klimaat. Ook het cultureel relativisme van de Duitse filosoof Herder had grote invloed, omdat hij lokale cultuur plaatste boven de universele cultuur die werd gerepresenteerd door het classicisme.

Deze intellectuele invloeden uit Europa versterkten het cultureel zelfbewustzijn in de Scandinavische landen, waar de cultivering van Noordse mythologie plaatsvond in een context van een groeiend nationaal bewustzijn dat werd gepaard aan het opkomend idee dat deze mythen onderdeel waren van een gedeeld Scandinavisch erfgoed. In heel Scandinavië trokken oudheidkundigen en historici de conclusie dat de moderne naties gedeelde wortels hadden die waren terug te voeren tot een voorhistorische Oud-Noordse Oudheid. Later werd dit de grondgedachte van het Scandinavisme: de gedeelde historische wortels werden gepresenteerd als legitimatie voor hechtere toenadering in het hier en nu. Ideeën over waar een gedeelde Scandinavische identiteit precies uit bestond begonnen vorm te krijgen en werden verbonden aan een discursieve tegenstelling tussen 'Noord' en 'Zuid', waarbij een authentiek en deugdzaam Scandinavië positief werd afgezet tegen een decadent en in cultureel opzicht afgemat Zuid-Europa. Anti-Duitse sentimenten in Denemarken zorgden ervoor dat Scandinavië verder werd gedifferentieerd van bredere geografische definities van 'Noord-Europa', waarbij de Oud-Noordse literatuur werd voorgesteld als een specifiek Scandinavisch – en niet Germaans – erfgoed.

De vele teksten die werden geschreven tijdens de mythologische debatten geven daarnaast uitdrukking aan broeiende spanningen over de vraag wie zich precies de 'eigenaar' mocht noemen van de Noordse mythologie. Waren de mythen, zoals vastgelegd in de Edda's en saga's, inderdaad deel van een gemeenschappelijk Scandinavisch erfgoed, zoals veel historici beweerden? Of kon een van de drie landen een sterkere claim doen gelden dan de andere twee? Of, als derde mogelijkheid, kon de sagaliteratuur worden beschouwd als tegelijkertijd nationaal en pan-nationaal eigendom? Aan het begin van de negentiende eeuw leidden de verschillende opvattingen over dit vraagstuk nog niet tot direct debat tussen Scandinavische intellectuelen. Desalniettemin stimuleerden cultuuractivisten en opdrachtgevers dichters, schilders en beeldhouwers te werken met Noordse mythologie om zo de plaats van deze mythen als onderdeel van de nationale cultuur veilig te stellen. In deze dynamiek speelde onderlinge waarneming een cruciale rol, aangezien het cultiveren van Oud-Noordse thema's deels werd ingegeven door de angst achterop te raken bij de Scandinavische burens.

Deel twee richt zich op de hoogtijdagen van het Scandinavisme tussen

ruwweg 1830 en 1870 en analyseert hoe een overkoepelende Scandinavische identiteit werd vormgegeven in vier culturele velden: taalactivisme, tekstuele cultuur, visuele cultuur en performatieve cultuur. Deze vierledige analyse wordt voorafgegaan door een inleidend hoofdstuk dat de institutionele achtergrond beschrijft waarin dit cultureel engagement plaatsvond; dit hoofdstuk behandelt de verschillende initiatieven, zoals clubs, verenigingen en tijdschriften, die werden opgericht om pan-Scandinavische toenadering te bevorderen. Speciale aandacht gaat daarbij uit naar de pan-Scandinavische studentenfestivals, waarvan er zeven werden georganiseerd tussen 1843 en 1875. Deze drukbezochte en populaire evenementen speelden een grote rol in het inspireren van andere pan-Scandinavische initiatieven. In het hoofdstuk over performatieve cultuur wordt aandacht besteed aan de voorlopers van de grootschalige studentevenementen en aan het gebruik van Oud-Noordse beeldtaal tijdens deze evenementen als bindmiddel tussen de drie landen. Ik betoog dat de studentenfestivals een platform boden voor de belichaming van de Scandinavische gemeenschap: elkaar in levende lijve ontmoeten – en het ontwikkelen van infrastructuur om contact te vergemakkelijken – werd gezien als een krachtig tegengif tegen de wederzijdse haat die kenmerkend was voor de onderlinge relaties gedurende de voorgaande eeuwen waarin de Scandinavische landen geregeld met elkaar in oorlog lagen.

De hoofdstukken over tekstuele en visuele cultuur analyseren hoe schrijvers, onderwijzers en beeldend kunstenaars omgingen met dit oorlogsverleden, dat door de Zweedse dichter Esaias Tegnér de ‘Tijd van Verdeeldheid’ werd genoemd. Ondanks dat episodes uit deze periode voldoende stof boden om de eigen natie te verheerlijken ten koste van de Scandinavische ‘ander’, kozen de meeste schrijvers van historische fictie voor een meer verzoenende aanpak waarbij ongemakkelijke herinneringen moedwillig werden geneutraliseerd. Dit ‘onschadelijk maken van herinneringsplaatsen’, zoals ik het noem, gebeurde op verschillende manieren: door de introductie van een alternatieve vijand (meestal Duitsers in Deense romans en Russen in Zweedse), door de introductie van een sociale tegenstelling of sociaal conflict dat het militaire conflict in de schaduw zet, en/of door het voorstellen van oorlog als onnatuurlijk, als een afwijking van de natuurlijke staat van harmonie tussen de Scandinavische volken. In de schilderkunst werden vergelijkbare technieken toegepast. Kunstwerken met gevechtsscènes tussen Scandinavische legers zijn schaars en die paar schilderijen die wel onderling Scandinavisch bloedvergieten verbeelden vormen in de eerste plaats een commentaar op actuele politieke vraagstukken en overstijgen in die zin de directe historische referentie. De cultivering van de Noordse Oudheid in schilderijen en beeldhouwwerken vond daarnaast plaats in een uitdrukkelijk Scandinavische context, hetgeen tot uit-

drukking komt in de transnationale samenwerking op dit gebied en de verbeelding van pan-Scandinavisch broederschap met behulp van Oud-Noordse thema's.

Onderwijs werd door de Scandinavisten gezien als instrumenteel voor het versterken van de Scandinavische gemeenschap. Het vergroten van kennis over elkaars geschiedenis was van centraal belang en vanaf het midden van de eeuw verschenen er meerdere schoolboeken die de geschiedenis van alle drie de landen gezamenlijk behandelden. In het algemeen onderstreepten deze boeken de gedeelde wortels van de Scandinavische volken en ontsponnen ze een meta-narratief van een circulaire aard waarin een gemeenschappelijke Gouden Eeuw in de verre Oudheid werd gevolgd door eeuwen van verdeeldheid die uiteindelijk uitmondde in het heden waarin de onderlinge harmonie weer grotendeels was hervonden. Taalonderwijs had hetzelfde doel toenadering te bevorderen. Het ultieme doel was om vaardigheid in de buurtalen dusdanig te vergroten dat vertalingen overbodig zouden worden. Dit doel werd nooit bereikt. Daar staat tegenover dat opeenvolgende spellingshervormingen de drie talen qua spelling dichterbij elkaar hebben gebracht; belangrijke aanpassingen die werden voorgesteld tijdens een conferentie in Stockholm in 1869 zijn vandaag de dag nog altijd van kracht.

Alles bij elkaar genomen heeft het cultureel Scandinavisme van het midden van de negentiende eeuw bijgedragen aan de creatie van een Scandinavische culturele sfeer die kon bogen op gemeenschappelijke platforms voor communicatie en die een gedeeld cultureel repertoire bood voor kunstenaars en schrijvers in geheel Scandinavië. Deze gedeelde cultuur voorzag de afzonderlijke nationale bewegingen van de geruststellende gedachte tot een grotere en, vanuit internationaal oogpunt, meer prestigieuze culturele gemeenschap te horen. De cultivering van nationale cultuur vond plaats in een expliciet Scandinavische context.

Scandinavisme stimuleerde identiteitsvorming in de afzonderlijke landen niet alleen op een positieve manier. Deel drie van het proefschrift toont aan dat het cultureel nationalisme in Noorwegen vorm kreeg door zich af te zetten tegen het Scandinavisme, dat werd gezien als een concurrerend cultureel en politiek project. Deze botsing kwam nog het sterkst tot uiting in de verhitte debatten tussen Noorse en Deense historici en filologen over het eigenaarschap van de Oud-Noordse literatuur. Noorse historici aangevoerd door P.A. Munch en Rudolf Keyser ondermijnden de centrale mythe van het Scandinavisme door te betogen dat de Noren de oorspronkelijke inwoners van Scandinavië waren. Het leeuwendeel van de sagaliteratuur was volgens deze theorie geschreven in

het Oud-Noors en Oud-IJslands en werd als gevolg gezien als exclusief Noors en IJslands erfgoed. Munch beschouwde Scandinavisme als een Deense kunstgreep om Noors erfgoed als onderdeel van hun eigen nationale cultuur te kunnen claimen. Het debat dat volgde zou drie decennia in beslag nemen. Uiteindelijk werden beide partijen het erover eens dat de literatuur een gedeeld Scandinavisch eigendom was. De mythe van gedeelde wortels verloor desalniettemin het stellige karakter dat het voor aanvang van de discussie had gehad.

Een vergelijkbare onenigheid betreffende de vraag wie het eigenaarschap over de geschiedenis kon claimen was van toepassing op de cultivering van nationale helden uit de tijd van de Deens-Noorse unie (1380–1814). Noren beschouwden Deense cultiveringen als onrechtmatige toe-eigeningen van Noorse helden. Noorse cultiveringen golden daarom vaak als tegenclaims die tot doel hadden deze helden terug te brengen naar hun rechtmatige vaderland. Aan de andere kant kon de cultivering van een historische figuur als de zeeheld Peter Tordenskjold ook tot doel hebben de blijvende culturele band tussen Noorwegen en Denemarken te onderstrepen, terwijl hij op andere momenten zelfs werd gebruikt in een pan-Scandinavisch perspectief. Het voorbeeld van Tordenskjold illustreert als zodanig de flexibiliteit en mobiliteit die kenmerkend is voor de negentiende-eeuwse herinneringscultuur: losse elementen in deze herinneringscultuur, zoals in dit geval Tordenskjold, bewogen zich vrijelijk over culture grenzen, tussen verschillende media en tussen verschillende identiteit- en afhankelijk van de politieke en culturele behoeftes van de individuen en groepen die Tordenskjold toe-eigenden.

Beide conflicten laten zien hoe een Noorse nationale identiteit vorm werd gegeven in constante interactie met concurrerende Deense, Zweedse en Scandinavische opvattingen over identiteit. Deense culturele invloeden waren nog steeds sterk in negentiende-eeuws Noorwegen als gevolg van de vier voorgaande eeuwen van Deense overheersing. Tussen 1814 en 1905 was het land bovendien het ondergeschikte deel in de personele unie met Zweden. De zoektocht naar het authentiek Noorse die Noorse nationalist in deze tijd uitvoerden vond dus plaats tegen een achtergrond van blijvende Deense culturele hegemonie en Zweedse politieke overheersing. Dit proefschrift onderzoekt deze complexe verknoping vanuit het perspectief van het Noorse nationaal-historisch theater en de debatten over de Noorse taal. In beide gevallen werd de kloof tussen een conservatief vasthouden aan de hegemonie van de Deense cultuur aan de ene kant en een rabaat Noors particularisme aan de andere gedicht door het omarmen van het fundamenteel hybride karakter van de Noorse cultuur, waarin Deense invloeden hun plaats bleven behouden.

Het vierde en laatste deel van het proefschrift gaat over wat ik ‘banaal’ Scandinavisme noem. Nadat het Scandinavisme na ongeveer 1870 in ogenschijnlijk verval raakte, bleef de Scandinavische identiteit van belang in het dagelijks leven in de Scandinavische landen, zij het op een in de eerste plaats onnadrukkelijke, *banale* manier. Voorbeelden van banale uitingen van Scandinavische identiteit zijn straten die zijn vernoemd naar goden en helden uit de Noordse literatuur en publieke kunstwerken die geïnspireerd zijn op dezelfde thema’s. Op die manier drukte het Scandinavisme zijn stempel op de publieke ruimte in de grote Scandinavische steden, daarbij een Scandinavische laag toevoegend aan de stedelijke identiteit die het bestaan van Scandinavië als een culturele gemeenschap op dagelijkse basis bevestigde.

Latent of banaal Scandinavisme bleef ook invloed hebben op het schrijven van historische fictie. Het conflict-verzoeningsnarratief, zoals vastgesteld in deel twee van het proefschrift, bleef het dominante sjabloon voor het vertellen van verhalen over historische conflicten tussen de Scandinavische landen. Ook de drie tactieken die kenmerkend waren voor de literatuur uit het midden van de eeuw – alternatieve vijand, sociale kritiek, oorlog als afwijking – werden nog altijd gebruikt door auteurs van zowel pulpromans als meer serieuze literatuur. De hardnekkigheid van deze literaire strategieën onderstreept de lange-termijn invloed van het cultuur Scandinavisme.

Ter conclusie heeft dit proefschrift zeven soorten interactie tussen Scandinavië en de natie geïdentificeerd: (1) *Brothering* (het benadrukken van culturele overeenkomsten en het creëren van een gemeenschappelijke culturele sfeer die als een versterkend klankbord fungeerde voor de individuele nationale bewegingen); (2) *Othering* behelst hier het voorstellen van Scandinavië als een bedreiging van de nationale uniciteit, leidend tot een reactionaire cultivering van de nationale identiteit; (3) *Benchmarking* van het gemeenschappelijk Scandinavische – voornamelijk de Oud-Noordse cultuur en egalitarisme – als een nationale eigenaardigheid; (4) *Wederzijdse waarneming* als een belangrijke katalysator voor cultureel activisme; (5) Potentieel ongemakkelijke historische herinneringen worden *onschadelijk gemaakt* om een harmonieuze omgang in het heden mogelijk te maken; (6) *Pan-nationalisatie* van herinneringen: nationale helden worden voorgesteld als Scandinavische helden; (7) *Banaal Scandinavisme* verwijst naar onopvallende verwijzingen naar de Scandinavische identiteit in zowel de literaire praktijk als de publieke ruimte. Het blijft een open vraag in hoeverre deze bevindingen van toepassing zijn op de andere pan-nationale bewegingen in negentiende- en twintigste-eeuws Europa; ze bieden echter aanknopingspunten voor verder onderzoek naar het intrigerende fenomeen pan-nationalisme.